

Így lett belőlem hazaáruló bitang

Nyáry Krisztián

A legrosszabbkor volt rossz helyen: Belgiumból a világháború alatt hazatérve deportálták, majd néhány békeév után a kommunista rezsim is elítélte egy koncepciós perben. Kozma László, az első magyarországi digitális számítógép konstruktőre mégis az iparág halhatatlanjai közé emelkedett. Nyáry Krisztián a BBC Historyban olvasható portrészorozatában emlékezett meg a kiváló magyar szakemberről.

A Standard Villamossági Rt. 47 éves műszaki igazgatója 1949. november 25-én délután éppen színházba készült. Már indult volna a feleségéért a munkahelyéről, amikor elé állt egy ávos, és behívta a szomszéd szobába. „Sárközi százados vagyok. Kérem, igazgató elvtárs, foglaljon helyet! Tessék, itt van egy ív tiszta papír. Legyen szíves részletesen leírni, hogy milyen szabotázsakció folyik a gyárban a felszabadulás óta. Kérem, kár lenne az időt vesztegetni, hiszen ön említette délután a telefonban, hogy estére színházjegyük van.”

A mérnök, aki szabadalmiért nem sokkal korábban kapta meg a Kossuth-díjat, csodálkozott a kérdésen, és elmondta, hogy a gyárban nem tud semmiféle szabotázsról. Ezután egy évig minden nappalt és éjszakát a színházi öltönyében töltött: vád nélkül letartóztatták, és mivel nem volt alkalmas a hamis tanú szerepére, hosszú börtönbüntetésre ítélték. Pedig a náci koncentrációs táborból azért tért haza, hogy a demokratikus Magyarországnak megépítse az első automatikus számítógépet, és mellesleg modernizálja a magyar távközlést. Azért így is megcsinálta: a börtönben ülve, majd évtizedekig a rehabilitációjára várva is ezen dolgozott. Ha a háború után nyugat felé veszi irányt, ma a számítástechnika legnagyobb nemzetközi alakjai között tartanánk számon.

Karrier és deportálás

Pályáját minden rendszerben megroppantotta a történelem, de kettétörni hihetetlen kitartása és tehetsége miatt mégsem tudta. Éppen a *numerus clausus* kihirdetésének évében érettségizett Szolnokon, így zsidó származása miatt nem vették fel a Műegyetemre. Jobb híján villanyszerelőként kezdett dolgozni a telefonközpontokat is gyártó Egyesült Izzóban. Előbb laboránsná nevezték ki, majd néhány mérnök ösztönjével létesített számára, hogy

Csehszlovákiában mégiscsak diplomát szerezhessen. Korának egyik legjobb műszaki egyetemét végezte el Brnóban.

Innen egyenes útja vezetett a telefonközpontokat fejlesztő nemzetközi vállalat, az amerikai Bell Telephone antwerpeni gyárába. Kezdő mérnökként eredetileg rutin áramkörtervezési munkákat végzett, de itt is hamar felfigyeltek tehetségére. Évről évre egyre nagyobb fejlesztéseket bízta rá, alig 30 évesen kulcsszerepet játszott számos európai ország, köztük Svájc, Belgium, Hollandia és Olaszország automatikus telefonhálózatának kiépítésében, valamint új típusú telefonközpontok tervezésében. Több mint 25 szabadalmát jegyezték be, többet, mint a gyár többi mérnökének összesen. Megnősült, hamarosan két gyermeke született.

Az 1930-as évek végén a világon három helyen kezdtek el elektronikus számítógépek tervezésével foglalkozni: a Harvard Egyetemen, a Bell Telephone amerikai központjában és a cég antwerpeni gyárában. Az amerikai kormány ekkor már pontosan tudta, hogy bármilyen következő háborúban döntő szerep jut majd a gyors számolóeszközöknek, amelyekkel egyebek mellett a lövedékek pontos irányzékát is ki lehet számítani. Amikor a magyar mérnököt Antwerpenben megbízták egy „automata számológép” kifejlesztésével, fogalma sem volt róla, hogy munkájának haditechnikai jelentősége is lehet. Az első Kozma-féle számológép 1938-ra készült el telefonközponti alkatrészekből, két évvel korábban, mint a párhuzamos amerikai fejlesztések.

Kozma László 1962-ben (Fotó: Patkó Klári)

A következő lépés a kétféle őskomputer egyesítése lett volna, de időközben kitört a háború. A német hadsereg bevonult Belgiumba, az amerikaiak pedig azonnal hajóra rakták Kozma gépét. Innentől rejtély, hogy pontosan mi történt, mert a számítógép sosem érkezett meg az Egyesült Államokba. Kozma mindenestre a német megszállás alatt titokban tovább folytatta a fejlesztést, de az illegális labort a gyár igazgatója egy idő után kockázatosnak minősítette és bezáratta. A vállalat német utasításra hamarosan felmondott zsidó mérnökeinek, és Belgiumban is megkezdődtek a deportálások. A magyar mérnök és családja bujkálni kényszerült. Úgy döntött, visszatér hazájába, hogy itthon hozza létre a számítógépet. Ismét csak műszerészként kaphatott állást az Egyesült Izzóban. „1944 novemberében deportáltak előbb Fertőrákosra, majd Mauthausenba és Gunskirchenbe” – emlékezett. Még a koncentrációs táborban is dolgozott. Éjjelente, a barakkba bevilágító reflektor fényénél egy örök elől rejtegetett füzet lapjain új típusú telefonközpontot tervezett.

Andrássy út 60.

Súlyos betegség után, 1945 nyarán került haza. Csak két gyermekét találta meg, felesége eltűnt. Ezért is döntött úgy, hogy nem megy vissza Belgiumba, hanem itthon próbál kutatni utána. Bár sosem politizált, belépett a kommunista pártba. A Bell Telephone tulajdonban álló Standard Villamossági Rt.-nél lett kutatási vezető. Mauthausenben készített tervei alapján lényegében ő irányította a magyar távbeszélő hálózat háború utáni modernizálást, amiért megkapta a Kossuth-díjat is. Tanári állást vállalt a Műegyetemen, ahol a villamosmérnöki kar egyik alapítója lett.

Eltűnt feleségét halottnak nyilvánították, ő pedig néhány évvel később újránősült. Úgy tűnt, végre zavartalan tudományos pálya és nyugodt magánélet áll előtte. A világon azonban alig egytucatnyi gyár létezett, amelyik telefonközpontokat tudott gyártani, és a szocialista táborban csak a budapesti Standard volt ilyen. A hatalom mindenképpen meg akarta szerezni az üzemet.

Az amerikai tulajdonos készen állt rá, hogy jó pénzért átadja a gyárat a magyar államnak, de a tárgyalások elhúzódtak, a magyar fél ráadásul a szabadalmakat is meg akarta szerezni. Sokkal egyszerűbbnek tűnt a gyárat valamilyen ürüggyel elvenni az amerikaiaktól. 1948-ban a gyár műszaki igazgatója disszidált, Kozma pedig a legrosszabb időben elvállalta, hogy egy évig az utóda lesz. Nem sokkal később már zajlottak az első koncepciók percek. Amikor a gyár vezérigazgatója, Geiger Imre a családjával együtt megpróbálta elhagyni az országot, a határnál letartóztatták őket.

Nem sokkal később Kozma Lászlót is behívta az irodájába a gyárban nyomozó ávós százados. A tiszt közölte vele, nem őt gyanúsítják a szabotázzsal, de műszaki igazgatóként észre kellett vennie a gyanús akciókat. Mivel ilyenekről a mérnök nem tudott beszámolni, az ávósok magukkal vitték az Andrássy út 60.-ba. Hónapokat töltött itt, hivatalos letartóztatás nélkül, „tanúként”.

Tudtam, hogy nincs értelme a hősködésnek

Fegyverrel, zsarolással, alvásmegvonással próbálták rávenni, hogy tegyen terhelő vallomást Geigerre és az amerikai tulajdonosokat képviselő Robert Vogelerre. Amikor nem jártak sikerrel, kommunista kötelességére hivatkoztak. „Kossuth-díjat kapott, kiemelt fizetést élvez, magas felelős beosztást kapott, és mindezt a Pártnak köszönheti. Most amikor segítenie kellene, akkor azt megtagadja?” – kérdezte tőle egy ávós ezredes. „Az ÁVH-n azt állították, hogy én szolgálatot teszek a Pártnak, ha magamra vállalom az el nem követett bűnöket – írta később önéletrajzában Kozma. – Ezt ugyan nem értettem, de lehet, hogy mások számára mi lettünk volna az intő példa, hogy vigyázat, jól kell dolgozni, mert különben ti is így jártok! Így lett belőlem – mint új változat – hazaáruló bitang!”

Hamar rájött, hogy az ávósoknak nincs semmilyen bizonyítékuk, sőt ötletük sem a szabotázsra, tőle várják, hogy kitaláljon valamit. Elmesélt pár üzemi balesetet, gyártási nehézséget, amiből az ávósok aztán koncepciót gyártottak. „Tudtam, hogy nincs értelme a hősködésnek. Különben is, hős csak az tud lenni, aki biológiailag erős, és rendben, rendes életkörülmények között él.” Amikor megkapták tőle, amit akartak, magára hagyták a pincében. A saját kabátjával takarózott a téli fagyban, a háborúban elfagyott lábfeje újra kisebesedett a hidegtől.

A tanúvallomását előre megírták, és éppúgy be kellett magolnia, mint *A tanú* című film főhősének. Végül mégsem kellett megjelennie a tárgyaláson. A Standard-pert nyilvános attrakciónak szánta a hatalom, és attól féltek, rosszul játssza majd a szerepét. Geiger Imre, Robert Vogeler és a többiek maguk ellen vallottak, senki sem akadt fenn rajta, hogy vallomásuk teljes műszaki képtelenségeket is tartalmazott. Az időközben Beloiannisra átnevezett gyár munkásai üzemi gyűléseken követelték a legsúlyosabb ítéletet. Utóbb kiderült, Geigernek két év börtönt ígértek, ha eljátssza a szabotőr és amerikai kém szerepét a bíróság előtt. Végül halálra ítélték és kivégezték. Az amerikai és angol vádlottak 10–15 éves börtönnel megúszták.

Túl sokat tud, és eljárna a szája

A per alatt Kozmát továbbra is tanúként őrizték. S ha már ott volt, néhány ív kockás papírt és egy ceruzát adtak neki, hogy kezdje el megtervezni újból a Belgiumban már elkészített elektromos számítógépet. Elkészült jegyzeteit egy nap elkobozták tőle. A per lezárulta után ismét hívatta egy ávós őrnagy: „Nézze, odafent úgy döntöttek, hogy magát még nem lehet kiengednünk. Túl sokat tud és eljárna a szája. (...) Elítéljük 1–2 évre, de maximum 2–3 hónap után el fogjuk engedni.” A tanúskodásra előkészített vallomását átírták terhelő önvallomásra. Zárt tárgyalást tartottak, amelyről nem írhatott a sajtó. Kozmát az ígért 1–2 év helyett 15 évre ítélték. Ekkora büntetéssel automatikusan járt a teljes vagyonelkobzás is, így felesége is földönfutó lett.

Egy évet magánzárkában töltött Vácon teljes elszigeteltségben. Egy idő után fordítási feladatokkal bízták meg. Bizalmas természetű műszaki és politikai szövegeket kellett angolból fordítania, ebből is tudhatta, hogy még sokáig nem fogják kiengedni. 1952-ben Pestre hozták a Gyűjtőfogházba, ahol már mérnöki tevékenységet is folytathatott. Tagja lett annak az elítéltekből álló tudós csoportnak, amely a szovjet hatalom által hivatalosan áltudománynak minősített kibernetika lehetőségeit kutatta. Végül megengedték neki, hogy ismét hozzákezdjen a számítógép terveihez, emellett pedig megtervezte az SB elnevezésű országos telefonközpont modelljét. A börtönbeli mérnöki irodában egy idő után már közel száz fő dolgozott, a híradástechnikai csoportnak Kozma lett a vezetője.

Felesége először 1953 novemberében kapott hivatalos értesítést arról, hogy a férje néppellenes bűncselekmények miatt 15 éves börtönbüntetését tölti. Néhány hónap múlva Kozmát megint behívták vallomást tenni, és közölték vele, hogy egykori kihallgató tisztjét a szomszéd szobában hallgatják ki: „A fickó itt ül a másik szobában és reszket” – kacsintott rá az ávós tiszt. Újabb fél év telt el, amire rövid hivatalos levelet kapott a börtönben: „A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a kiszabott börtönbüntetést és a mellékbüntetésként kiszabott 10 év közügyektől való eltiltást kegyelemből elengedte.” A levél tehát nem azt mondta ki, hogy ártatlan, csak azt, hogy kegyelmet kapott. Így is csak fél évvel a döntés után merték elengedni.

Felemás rehabilitáció

Egyedül Kozmát engedték el a volt standardosok közül. A Műegyetem villamosmérnöki karán kezdett tanítani. Ismét hozzálátott egy oktatási célú számítógép tervezéséhez és építéséhez. Az 1958 végére elkészült MESZ-1-nek (Műegyetemi Számológép-1) nevezett gép már nem érthette el a kortárs amerikai komputerek technikai színvonalát, de így is ez volt az első magyar számítógép, amelyet közel tíz éven át használtak különféle tudományos célokra.

Kozma László rehabilitációja felemásan történt meg. Ártatlanságát nem mondták ki, de visszakapta Kossuth-díját, majd kinevezték a villamosmérnöki kar dékánjának. 1961-ben az Akadémia is felvette levelező, később rendes tagjai közé. Soha senki nem kért tőle bocsánatot. Csak élete végén tudta meg, hogy a magyar állam a Szent Korona visszaadása előtt csendben óriási összeget fizetett jóvátételként a Standard gyáraknak. Cserébe senki nem bolygatta a koncepciókért és az ártatlanul kivégzett vagy meghurcolt áldozatok emlékét.

A Kozma László által tervezett MESz-1, azaz "Műegyetemi Számológép-1" jelfogós számítógép. (Fotó: Nagy Attila)

Élete végéig dolgozott, részt vett az első magyar crossbar telefonközpont fejlesztésében és a magyar telefonhálózat automatizálásában. 80 éves korában halt meg, tanítványai tömege kísérete utolsó útjára. 1996-ban az amerikai IEEE Computer Society úgy határozott, hogy az első magyarországi számítógép konstruktőreit befogadja a modern informatika úttörőit tömörítő Computer Pioneer közösségének tagjai közé.

2016.05.09. (Index.hu – A BBC History májusi számában megjelent írás alapján)

(Nyáry Krisztián írásának teljes szövege a BBC History 2016. májusi számában olvasható.)

Forrás: https://index.hu/tudomany/tortenelem/2016/05/09/igy lett belolem_hazaarulo_bitang/